

**تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی
و مذهبی جهان اسلام
از سال ۴۱ تا ۲۲۷ هجری قمری**

دکتر محمدعلی چلونگر
(استاد دانشگاه اصفهان)

دکتر پروین اصغری

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
تابستان ۱۳۹۶

چلونگر، محمدعلی، ۱۳۴۱ - .

تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی جهان اسلام از سال ۴۱ تا ۲۲۷ هجری قمری / محمدعلی چلونگر، پروین اصغری. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۶.

دوازده، ۲۸۴ ص: جدول. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۴۰۱: تاریخ؛ ۹۴)

ISBN: 978-600-298-156-1

بها: ۱۶۰۰۰ ریال

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. [۲۴۹-۲۶۳]: همچنین به صورت زیرنویس.

۱. اسلام - تاریخ - ۴۱-۲۲۷ ق. ۲. امویان - تاریخ. ۳. عباسیان - تاریخ - ۱۳۲-۲۳۲ ق. الف. اصغری،

پروین، ۱۳۶۶ - . ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. عنوان.

۹۵۳ / ۰۲

DS ۳۸/۵ / چ ۸

شماره کتابشناسی ملی

۴۶۸۹۸۱۱

تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی جهان اسلام از سال ۴۱ تا ۲۲۷ هجری قمری

مؤلفان: دکتر محمدعلی چلونگر (استاد دانشگاه اصفهان) و دکتر پروین اصغری

ویراستار: سعیدرضا علی عسگری

صفحه آرای: کاما

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۶

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - جعفری

قیمت: ۱۶۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۳۲۱۱۱۱۰۰ - ۰۲۵ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰) شماره: ۳۲۸۰۳۰۹۰

ص. پ. ۳۱۵۱ - ۳۷۱۸۵ ● تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

www.ketab.ir/rihu

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارآیی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه السلام بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع درسی برای دانشجویان رشته‌های «تاریخ» و «فرهنگ و تمدن اسلامی» در مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد و نیز دیگر علاقه‌مندان به مطالعات تحولات جهان اسلام تهیه شده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از مؤلفان محترم جناب آقای دکتر محمدعلی چلونگر و سرکار خانم دکتر پروین اصغری و نیز از ارزیاب محترم اثر جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر حسین حسینیان مقدم سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۵	بخش اول: تاریخ تحولات قلمرو اسلامی در عصر بنی‌امیه
۷	فصل اول: تاریخ سیاسی عصر خلافت بنی‌امیه
۷	معاویه بن ابی‌سفیان، بنیان‌گذار حکومت اموی (۴۱-۶۰ قق)
۱۳	وقایع دوره حکمرانی معاویه
۱۴	شورش‌های خوارج
۱۵	مقابله با شیعیان
۱۸	ولایتعهدی یزید
۱۹	یزید بن معاویه (۶۰-۶۴ قق)
۲۰	واقعه کربلا و چند پرسش پیرامون آن
۲۴	واقعه حره
۲۵	حمله به مکه
۲۵	معاویه بن یزید (۶۴ قق)
۲۶	اوضاع سیاسی قلمرو اسلام در دوره مروانی (۶۴-۱۳۲ اق)
۲۶	انتقال قدرت از سفیانیان به مروانیان (۶۴ قق)
۲۷	مروان بن حکم (۶۴-۶۵)
۲۷	جنگ مرج راهط
۲۹	عبدالملک بن مروان (۶۶-۹۵ قق)
۲۹	قیام توأبین
۳۰	قیام مختار ثقفی
۳۵	پایان کار خلافت زبیری
۳۵	شورش عمرو بن سعید

۳۶	شورش‌های خوارج
۳۶	الف) شورش خوارج ازارقه
۳۸	ب) شورش خوارج صفریه
۳۸	ج) شورش خوارج یمامه
۳۸	د) شورش عطیة بن اسود حنفی
۳۹	ه) شورش ابن‌اشعث
۴۰	و) شورش اهل بصره
۴۰	ز) شورش ازد در عمان
۴۱	ح) شورش زنگیان
۴۲	ط) شهادت امام سجاد <small>علیه السلام</small>
۴۳	ولید بن عبدالملک (۸۶-۹۶ق)
۴۴	سلیمان بن عبدالملک (۹۶-۹۹ق)
۴۴	انتقال رهبری کیسانیه به آل عباس
۴۵	عمر بن عبدالعزیز (۹۹-۱۰۱ق)
۴۷	اقدامات عمر بن عبدالعزیز درباره علویان
۴۸	عمر بن عبدالعزیز و خوارج
۴۸	اصلاحات سیاسی و مالی
۴۹	آغاز دعوت عباسیان
۴۹	یزید بن عبدالملک (۱۰۱-۱۰۵ق)
۵۰	خوارج در ایام خلافت یزید بن عبدالملک
۵۰	شورش یزید بن مهلب
۵۲	هشام بن عبدالملک (۱۰۵-۱۲۵ق)
۵۳	قیام زید بن علی بن الحسین <small>علیه السلام</small>
۵۵	خوارج در ایام خلافت هشام
۵۵	فعالیت داعیان عباسی
۵۶	ولیعهدی در زمان هشام
۵۶	شهادت امام محمدباقر <small>علیه السلام</small>
۵۹	ولید بن یزید (ولید دوم)
۶۰	قیام یحیی بن زید
۶۰	کشته شدن ولید بن یزید
۶۱	یزید بن ولید (یزید سوم)
۶۲	قیام حمص
۶۲	قیام فلسطین و اردن
۶۳	شورش مروان بن محمد

۶۳	قیام عبدالله بن معاویه
۶۴	کنگره ابواء
۶۵	گسترش قیام عباسیان
۶۶	ولیعهد یزید سوم
۶۶	ابراهیم بن ولید
۶۷	مروان بن محمد (مروان حمار)
۶۸	پایان کار مروان
۶۹	علل سقوط بنی امیه
۷۰	الف) علل سیاسی
۷۱	ب) علل اقتصادی
۷۱	ج) علل مذهبی
۷۱	د) علل نظامی
۷۲	ه) علل اجتماعی

فصل دوم: تاریخ فتوح عصر اموی

۷۵	جبهه شرق اسلامی در عصر اموی
۸۴	جبهه مغرب اسلامی در عصر اموی
۹۲	جبهه روم در عصر اموی

فصل سوم: وضعیت فرهنگی، اجتماعی و مذهبی عصر بنی امیه

۹۷	تشکیلات حکومتی
۹۷	نهاد خلافت
۹۹	امارت
۱۰۰	سازمان اداری
۱۰۳	دستگاه مالی امویان
۱۰۴	مالیات ارضی
۱۰۷	مالیات سرانه (جزیه)
۱۰۷	غنایم
۱۰۸	هدایا
۱۰۸	نیروی نظامی در عصر اموی
۱۱۱	وضعیت اجتماعی جامعه اسلامی
۱۱۵	تعصب‌های قبیله‌ای عرب
۱۱۸	وضعیت مذهبی جامعه اسلامی
۱۱۸	شیعه
۱۱۸	الف) کیسانیه

۱۱۹	.....	ب) زیدیه
۱۲۰	.....	ج) امامیه
۱۲۰	.....	د) غالیان
۱۲۲	.....	فرقه‌های کلامی اهل سنت در عصر اموی
۱۲۲	.....	الف) مرجئه
۱۲۲	.....	ب) قدریه
۱۲۳	.....	ج) جبریه
۱۲۴	.....	د) معتزله
۱۲۵	.....	خوارج
۱۲۶	.....	پیروان ادیان غیر اسلامی در عصر اموی
۱۲۶	.....	یهودیان و مسیحیان
۱۲۶	.....	زرتشتیان
۱۲۶	.....	مزدکیان و مانویان
۱۲۷	.....	زنادقه
۱۲۸	.....	اوضاع فرهنگی - علمی
۱۲۸	.....	علوم اسلامی
۱۳۱	.....	تاریخ‌نگاری در عصر اموی
۱۳۵	.....	علوم طبیعی در عصر اموی
۱۳۶	.....	هنر در عصر اموی
۱۳۶	.....	الف) معماری
۱۳۷	.....	ب) نقاشی و خوشنویسی
۱۳۸	.....	ج) سفال‌گری
۱۳۸	.....	د) موسیقی
۱۳۹	.....	بخش دوم: تاریخ تحولات جهان اسلام در عصر اول عباسی
۱۴۱	.....	فصل اول: تاریخ سیاسی عصر اول خلافت عباسی
۱۴۱	.....	شروع نهضت عباسیان
۱۴۳	.....	ابومسلم خراسانی و قیام عباسیان
۱۴۵	.....	ابوالعباس سفاح (۱۳۲-۱۳۶ق)
۱۴۶	.....	اقدامات ابوالعباس در جهت استقرار قدرت عباسیان
۱۴۶	.....	مقابله با نفوذ و قدرت داعیان عباسی
۱۴۷	.....	تغییر پایتخت
۱۴۸	.....	تعیین جانشین و ولیعهد
۱۴۸	.....	اوضاع جبهه شرق اسلامی در دوره حکومت سفاح

۱۵۰	.....	ابوجعفر منصور عباسی (۱۳۶-۱۵۸ق)
۱۵۰	.....	شورش عبدالله بن علی (۱۳۷ق)
۱۵۱	.....	قتل ابومسلم (۱۳۷ق)
۱۵۲	.....	حرکت‌های خونخواهان ابومسلم
۱۵۴	.....	شورش‌های خوارج سیستان
۱۵۵	.....	برخورد منصور با آل علی <small>علیهم‌السلام</small>
۱۵۵	.....	الف) سرکوب قیام فرزندان عبدالله محض (۱۴۵ق)
۱۵۶	.....	ب) شهادت امام صادق <small>علیه‌السلام</small>
۱۵۸	.....	بنای شهر بغداد
۱۵۹	.....	ولایتعهدی
۱۵۹	.....	اوضاع جبهه شرق اسلامی در دوره خلافت منصور
۱۶۱	.....	ابوعبدالله محمد مهدی (۱۵۸-۱۶۹ق)
۱۶۲	.....	رویدادهای مهم دوران حکومت مهدی عباسی
۱۶۲	.....	ائتلاف زیدیان و عباسیان
۱۶۳	.....	خروج یوسف البرم (۱۶۰ق)
۱۶۳	.....	شورش مقنع (۱۶۱-۱۶۹ق)
۱۶۴	.....	قیام محمره (۱۶۲ق)
۱۶۴	.....	تعقیب و کشتار زنداقه
۱۶۵	.....	مسئله ولایتعهدی هادی و هارون
۱۶۵	.....	اوضاع جبهه شرق اسلامی در دوره حکومت مهدی عباسی
۱۶۶	.....	ابومحمد موسی هادی (۱۶۹-۱۷۰ق)
۱۶۶	.....	قیام شهید فتح
۱۶۷	.....	ولایتعهدی هارون و مرگ هادی
۱۶۷	.....	اوضاع جبهه شرق اسلامی در دوره خلافت هادی
۱۶۷	.....	هارون (۱۷۰-۱۹۳ق)
۱۶۸	.....	رویدادهای مهم خلافت هارون
۱۶۸	.....	ناآرامی‌های خوارج
۱۶۹	.....	قیام یحیی بن عبدالله علوی (۱۷۶ق)
۱۶۹	.....	ناآرامی‌ها در شام
۱۶۹	.....	سقوط برمکیان
۱۷۱	.....	شهادت امام موسی کاظم <small>علیه‌السلام</small>
۱۷۲	.....	اوضاع جبهه شرق اسلامی در دوره خلافت هارون
۱۷۳	.....	مسئله ولایتعهدی

۱۷۴	.....	امین (۱۹۳-۱۹۷ق)
۱۷۴	.....	نزاع امین و مأمون بر سر خلافت
۱۷۵	.....	مأمون (۲۱۸-۱۹۸ق)
۱۷۶	.....	قیام ابوالسرایا (۱۹۹-۲۰۰ق)
۱۷۸	.....	حرکت نصر بن سيار شبت
۱۷۸	.....	جنبش زُطها
۱۷۸	.....	ناآرامی‌های مصر
۱۷۹	.....	سرگذشت آل سهل
۱۸۰	.....	ولایتعهدی امام رضا <small>علیه السلام</small>
۱۸۲	.....	قیام زید النار
۱۸۲	.....	قیام ابراهیم بن موسی
۱۸۳	.....	قیام محمد دیباج
۱۸۳	.....	جنبش خرمدینان (۲۰۱ تا ۲۲۳ق)
۱۸۵	.....	اوضاع جبهه شرق اسلامی در دوره خلافت مأمون
۱۸۹	.....	معتصم (۲۱۸-۲۲۷ق)
۱۸۹	.....	قیام محمد بن قاسم «صاحب طالقان» (۲۱۹ق)
۱۹۰	.....	شورش زُطها
۱۹۰	.....	بنای سامرا (۲۲۱ق)
۱۹۱	.....	پایان کار بابک خرمدین
۱۹۲	.....	شورش عُجیف بن عَنبسه و عباس بن مأمون (۲۲۳ق)
۱۹۲	.....	شورش مازیار (۲۲۴ق)
۱۹۴	.....	ماجرای افشین (۲۲۵ق)
۱۹۴	.....	شکل‌گیری زمینه‌های حکومت صفاریان در سیستان
۱۹۵	.....	شهادت امام جواد <small>علیه السلام</small>
۱۹۷	.....	مرگ معتصم عباسی
۱۹۹	.....	فصل دوم: تاریخ تحولات مغرب اسلامی و جبهه روم در عصر اول عباسی
۱۹۹	.....	تاریخ تحولات مغرب اسلامی
۲۰۰	.....	نقش خوارج در مغرب
۲۰۱	.....	حکومت صُفَریه بنی‌مدرار (۱۵۵-۳۵۲ق)
۲۰۲	.....	حکومت اباضی رستمیان (۱۶۰-۲۹۶ق)
۲۰۳	.....	ادریسیان (۱۷۲-۳۷۲ق)
۲۰۴	.....	اغللیان در افریقیه (۱۸۴-۲۹۶ق)
۲۰۵	.....	وضعیت جبهه روم در عصر اول عباسی

۲۱۱	فصل سوم: وضعیت فرهنگی، اجتماعی و مذهبی عصر اول خلافت عباسی
۲۱۱	ساختار تشکیلات اداری - حکومتی
۲۱۱	وزارت
۲۱۳	امارت
۲۱۳	قدرت نظامی در عصر اول عباسیان
۲۱۶	وضعیت اقتصادی
۲۱۷	وضعیت اجتماعی
۲۱۸	اوضاع مذهبی جامعه اسلامی
۲۱۸	وضعیت شیعه
۲۲۰	انشعاب شیعه پس از شهادت امام صادق <small>علیه السلام</small>
۲۲۱	انشعاب شیعه پس از شهادت امام موسی کاظم <small>علیه السلام</small>
۲۲۲	زیدیه در عصر اول عباسی
۲۲۲	غالیان در عصر اول عباسی
۲۲۳	مذاهب فقهی اهل سنت
۲۲۳	مذهب حنفی
۲۲۳	مذهب مالکی
۲۲۴	مذهب شافعی
۲۲۴	مذهب حنبلی
۲۲۵	مکاتب کلامی اهل سنت در عصر اول عباسی
۲۲۵	معتزله
۲۲۵	اهل حدیث
۲۲۶	کلابیه
۲۲۶	مشبیه
۲۲۶	پیروان ادیان غیر اسلامی در عصر اول خلافت عباسی
۲۲۶	یهودیان
۲۲۷	مسیحیان
۲۲۷	زرتشتیان
۲۲۸	مانویان
۲۲۹	مزدکیان
۲۳۰	بوداییان
۲۳۰	صابئین
۲۳۱	زنادقه
۲۳۲	فرهنگ و تمدن اسلامی در عصر اول عباسی
۲۳۲	نهضت ترجمه

۲۳۶	.....	بيت الحكمة
۲۳۷	.....	تاریخ‌نگاری در عصر اول عباسی
۲۳۹	.....	علوم طبیعی
۲۳۹	.....	نجوم
۲۴۱	.....	طب
۲۴۲	.....	ریاضی
۲۴۳	.....	شیمی
۲۴۳	.....	علوم اسلامی
۲۴۳	.....	تفسیر
۲۴۳	.....	قرائت
۲۴۳	.....	حدیث
۲۴۴	.....	فقه
۲۴۴	.....	کلام
۲۴۴	.....	علوم عقلی
۲۴۴	.....	فلسفه
۲۴۵	.....	منطق
۲۴۶	.....	هنر در عصر اول عباسی
۲۴۹	.....	منابع و مأخذ
۲۶۵	.....	نمایه‌ها
۲۶۵	.....	نمایه اعلام
۲۷۷	.....	نمایه آثار
۲۷۹	.....	نمایه مکان‌ها

مقدمه

تاریخ تحولات جهان اسلام در دوران امویان و دوره نخست عباسیان (۴۱-۲۲۷ق) آن هم بر پایه اسناد و مدارک معتبر و مقبول، هدف اصلی پدید آمدن کتاب حاضر است. امویان و عباسیان، امپراتوری گسترده‌ای را تشکیل دادند که عناصر متعددی بر آن اثر گذاشتند و شاهد بنیان اجتماعی و قومی ناهمگونی بودند. امویان طی سال‌های ۴۱ تا ۱۳۲ق بر قلمرو خلافت اسلامی حکمرانی کردند. دوره آنان، دوره‌ای حیاتی در تاریخ اسلام به شمار می‌آید. در زمان خلافت آنان فتوحات مسلمانان از خاورمیانه تا شمال آفریقا و حتی اسپانیا گسترش یافت. در این دوران تحولاتی پدید آمدند که بی‌تردید در تکوین دین و فرهنگ اسلامی آثاری تعیین‌کننده بر جای گذارند.

امویان به صورت فاتحان مسلمان و سپس با عنوان کارگزاران حکومت مرکزی به سرزمین شام وارد شدند و بعد از آن داعیه خلافت اسلامی را مطرح کردند. و بالأخره در جریان صلح با امام حسن علیه السلام به عنوان خلیفه به خلافت اسلامی دست یافتند. امویان به دلایلی چند در نوشته‌های مورخان با رنگ تیره وصف شده‌اند که بارزترین این علت‌ها عبارت‌اند از:

۱. موضع خصمانه‌ای که بیشتر امویان از آغاز دعوت اسلامی در پیش گرفتند و پرچم مخالفت در برابر دعوت اسلامی را برداشتند و تا فتح مکه حاضر به پذیرش اسلام نشدند؛
۲. درگیری سیاسی و نظامی آنان با اهل بیت علیهم السلام، اوضاع سیاسی پس از قتل عثمان، امویان را وارد درگیری سیاسی و نظامی با اهل بیت علیهم السلام کرد. این درگیری و نزاع احساسات بیشتر مردم را به اهل بیت علیهم السلام متمایل کرد و موجبات تفرغ عمومی از اموی‌ها و نافرمانی از آنان را فراهم ساخت؛
۳. جنایت‌هایی مانند حادثه خونین کربلا و حمله به دو شهر مقدس مکه و مدینه، احساسات مسلمانان را برانگیخت و تصویر تیره‌تری در اذهان نقش زد و موجب نافرمانی از برخی خلفای آنان شد.

مباحث مختلفی درباره دوران امویان و تحولات گوناگون آن مطرح است. فرایند اسلامی شدن و عربی سازی، عملکرد شایسته و ناشایست آنان در تحولات دیوانی، مالی و حکومتی، سرشت و روند خلافت آنان، سیمای آنان در آینه اخبار و روایات اسلامی، جنگ ها و تفرقه های داخلی زمان آنان از جمله آنهاست.

بعد از امویان، عباسیان که بازماندگان عباس بن عبدالمطلب، عموی پیامبر اسلام ﷺ بودند؛ قدرت را در دنیای اسلام به دست گرفتند و بیش از پنج سده به عنوان جانشین رسول الله ﷺ بر جهان اسلام حکم راندند. آنان کار خود را با دعوت سازمان یافته و تشکیلات منظمی از اوایل سده دوم آغاز کردند و پس از سال ها کوشش و تلاش مستمر و به پایمردی ایرانیان، سرانجام به سال ۱۳۲ق به خلافت رسیدند. از آن هنگام تا سال ۶۵۶ق که مغولان بر بغداد دست یافتند؛ خلافت در بین فرزندان عباس با فراز و نشیب ادامه داشت.

پیدایش خلافت عباسی، بیعت صرف با یک خلیفه یا انتقال حکومت از امویان به عباسیان در حاکمیت گروهی اسلامی نیست؛ بلکه نقطه عطف مهمی در سیر تحولات اسلامی به شمار می آید که جامعه اسلامی را تغییر داد و باور عمیقی در جهات زندگی سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی بر جای گذاشت و زمینه بروز و ظهور مسلمانان غیر عرب را فراهم آورد. دوران خلافت عباسیان به چهار دوره تقسیم شده است:

۱. عصر اول عباسیان: عصر نیرومندی، گسترش و شکوفایی در میان سال های ۱۳۲ تا ۲۲۷ق؛

۲. عصر دوم عباسیان: دوران نفوذ عنصر ترک در میان سال های ۲۲۷ تا ۳۳۴ق؛

۳. عصر سوم عباسیان: دوران نفوذ آل بویه ایرانی در میان سال های ۳۳۴ تا ۴۴۷ق؛

۴. عصر چهارم عباسی: دوران نفوذ سلجوقیان ترک میان سال های ۴۴۷ تا ۶۵۶ق؛

این کتاب در بخش عباسیان، به تحولات عصر اول عباسیان می پردازد. این دوران عصر اقتدار و قدرت و شکوفایی و نیرومندی عباسیان است. در این عصر ایرانی ها در بسیاری از کارها سیطره داشتند و از آغاز دوره منصور وزیران و فرماندهان ایرانی عهده دار کارها بودند تا اینکه هارون به دفع وزیران برمکی پرداخت. پس از پیروزی مأمون بر برادرش امین، بار دیگر کفه قدرت به نفع ایرانیان سنگین شد و بنی سهل از خاندان های ایرانی، جایگاه بلندی در دوران مأمون به دست آوردند. معتصم به این باور رسید که باید عنصر جدیدی را به صحنه آورد و به آنان اعتماد کند از این رو اطرافیان، کارگزاران و فرماندهانش را از ترکان برگزید و بدین وسیله بر نفوذ ایرانیان غلبه کرد.

این کتاب براساس سرفصل‌های درس تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی جهان اسلام از سال ۴۱ تا ۲۲۷ق در دو بخش تنظیم شده است. بخش اول با نام تحولات جهان اسلام در عصر بنی‌امیه، تحولات این دوره را در سه فصل بررسی و تحلیل می‌کند.

فصل اول، تاریخ سیاسی عصر خلافت بنی‌امیه؛

فصل دوم، فتوح عصر اموی در جبهه‌های شرقی و مغرب؛

فصل سوم، وضعیت اداری، اجتماعی و مذهبی عصر خلافت اموی.

بخش دوم به تاریخ تحولات جهان اسلام در عصر اول خلافت بنی‌عباس در سه فصل اختصاص دارد.

فصل اول، تاریخ سیاسی عصر اول خلافت عباسی، از آغاز دعوت تا پایان خلافت معتصم؛

فصل دوم، تاریخ تحولات مغرب اسلامی در عصر اول عباسی؛

فصل سوم، وضعیت اداری، اجتماعی و مذهبی عصر اول خلافت عباسی.

در پایان لازم می‌دانیم از مسئولان محترم پژوهشگاه حوزه و دانشگاه به ویژه مدیر فرهیخته گروه تاریخ جناب حجت‌الاسلام والمسلمین آقای رمضان محمدی که زمینه انتشار این اثر را فراهم ساختند، سپاسگزاری کنیم. در این مجال فرصت را مغتنم می‌شماریم و از کارشناس گروه تاریخ جناب آقای اسماعیل یارمحمدی که در طول انجام پژوهش ما را همراهی کردند و افزون بر این روخوانی نهایی متن و نمایه‌گیری اثر را نیز بر عهده داشتند، تشکر کنیم.

محمدعلی چلونگر

پروین اصغری